

Gemeenschap als wonderspons van het sociaal domein

Chantal van Lieshout

Op 25 november organiseerde het leeratelier Samenlevingsopbouw het ochtendsymposium 'Gemeenschap als wonderspons van het sociaal domein', met inleidingen en workshops over gemeenschapsvorming en samenlevingsopbouw. Tijdens deze ochtend hield Chantal van Lieshout een lezing naar aanleiding van haar promotieonderzoek naar gemeenschappen en gemeenschapsvorming. Onderstaand is haar lezing integraal terug te vinden.

"Words have meanings: some words however, also have a 'feel'. The word community is one of them" (Bauman, 2001, pag. 1). In zijn boek *Community, seeking safety in an insecure world* betoogt Bauman dat mensen in tijden waar veranderingen elkaar steeds sneller opvolgen, behoefte hebben aan een sociaal vangnet. Een vangnet om zich veilig te voelen. Deze veiligheid is nodig om de vele onzekerheden in het dagelijks bestaan, de maatschappelijke en globaliseringsvraagstukken het hoofd te kunnen bieden. Volgens Bauman (2001) is dat de reden waarom het begrip

gemeenschap een positieve gevoelswaarde heeft voor veel mensen. Gemeenschappen zijn warm, beloftevol, en plekken van hoop. Bovendien zijn het plekken waar het goed toeven is, waar je kunt schuilen of je laten koesteren. Om die reden wil een ieder er dan ook graag deel van zijn. Gemeenschap staat dan voor een verlangen, een droom naar een andere werkelijkheid. Een werkelijkheid waarin gemeenschap meer is dan de som der delen, een werkelijkheid waarin we beschikken over relationele vermogens om nieuwe verbindingen aan te gaan en waarin aandacht is voor het collectieve belang. Je kunt je afvragen of we - uitgaande van deze aangename gevoelens ten aanzien van gemeenschap - voldoende stil staan bij de andere gevoelens die het begrip gemeenschap bij mensen kan losmaken. In een gesprek liet een actieve buurtbewoner mij weten dat ze het woord gemeenschap vooral vermijdt. Ze zal bijvoorbeeld nooit aan iemand vragen of die zich zou willen inzetten voor de gemeenschap. Zij labelde gemeenschap als iets verstikkends. De gevoelswaarde van gemeenschap kan dus ook volledig de andere kant op slaan. Lid zijn van een gemeenschap kan betekenen dat je tegen de stroom in moet zwemmen, dat je niet kunt zijn wie je zou willen zijn. Denk bijvoorbeeld aan het verhaal Lale Gül en haar verlangen om de gemeenschap waarin zij geboren is achter zich te laten. Dan komen negatieve gevoelens boven drijven, zoals twijfel, woede, onderdrukking en dus ook verstikking. Een gemeenschap is dan niet die warme plek waar je kunt schuilen of je kunt laten koesteren, maar een werkelijkheid die wreed en egoïstisch is en waar je op een of andere manier van los wilt komen. Ook al heeft dat een prijs.

Werkplaats Sociaal Domein
Zuyd

De relaties van dit type gemeenschap zijn weliswaar duurzaam en intiem, maar ook gulzig. Ze vragen namelijk om een volledige overgave van het individu aan het collectief van de gemeenschap. De leden kneden en versterken elkaar op basis van tijd, geografie, homogeniteit, religie en/of etniciteit en delen met elkaar dezelfde doelen en dezelfde waarden, alsof zij als verschillende zijtaken samenkomen in een krachtige rivier waarvan iedereen nog altijd weet waar die ontsprongen is (Declercq, 2020). Het zijn deze vormen van gemeenschap die de persoonlijke ontwikkeling en emancipatie van personen en de versterking van de lokale democratie kunnen belemmeren (Sennett, 2012) omdat zij als groep een sterke overlevingsdrang laten zien juist in een veranderende context en onzekere tijden. Hurenkamp & Duyvendak (2008) betitelen dit type gemeenschap als zwaar, maar ze kunnen ook gezien worden als traditioneel of dik. Wat deze gemeenschappen kenmerkt is dat zij sterk denken vanuit de tegenstelling wij en zij (Soenen, 2006).

"Community, we feel, is always a good thing. [...] To start with, community is a 'warm' place, a cosy and comfortable place. It is like a roof under which we shelter in heavy rain" (Bauman, 2001)

Het gedachtegoed van Tönnies, ontstaan eind 19^e eeuw, is sterk met dit type gemeenschap verbonden. In zijn betoog betreurt hij het verlies aan gemeenschap en

gemeenschapszin, die samenhangt met de opkomst van de industrie en de trek naar de stad. Tönnies omschrijft gemeenschap als een type sociaal verband dat concreet, organisch, dynamisch en emotioneel gefundeerd is (Plessner, 2021). Maatschappij ziet hij als een verband waarbij de relaties kunstmatig, contractueel en associatief zijn (Plessner, 2021, Blackshaw, 2010). Zijn voorkeur ging duidelijk uit naar de gemeenschap waar in zijn optiek sprake is van 'echte' relationaliteit. En ondanks dat het door hem geïntroduceerde begrippenpaar *Gemeinschaft & Gesellschaft* gezien moet worden als een product van zijn tijd, een erfenis uit het verleden, roept het vandaag de dag nog altijd een verlangen, een warm en nostalgisch en romantisch beeld van gemeenschap op. Door het blijvend verheerlijken van de gemeenschappen van weleer heeft het begrip naast een romantische en nostalgische lading ook een normatieve en ideologische lading gekregen (Gusfield, 1975 Blackshaw, 2010).

Aan deze verheerlijking van gemeenschappen gaven de communitaristen, binnen de liberale traditie in de jaren '80, een extra impuls. Als reactie op de verschraving van het mensbeeld verleggen zij binnen het liberale debat de focus van het individu naar het collectief en dat is volgens hen hard nodig, omdat het individu ontworteld en volledig losgeslagen is (Devisch, 2003). Mensen zijn inderdaad vrijer geworden en lijken minder betrokken te zijn op elkaar (Hurenkamp & Duyvendak, 2008). Harry Kunneman (2019) spreekt over het Dikke Ik, waarbij het steeds dikker worden van het ik onder andere verwijst naar de

morele tunnelvisie van individuen waarbij alleen het eigen individuele geluk centraal staat, waarvoor je vooral zelf verantwoordelijk bent. Als iedereen vooral bezig is met zorgen voor zichzelf, dan gaat dit ten koste van de zorg voor anderen. Om opnieuw sociale verbondenheid op te bouwen doen de communitaristen een stevig appel op gemeenschappen (Devisch, 2003) en trachten zij het collectief belang te laten domineren. Het delen van lokaliteit, geschiedenis, taal en waarden zijn dan de dragers voor dit gemeenschappelijk engagement. We zien dat deze denkwijze over gemeenschappen in de jaren '90 door de politiek wordt overgenomen en tot op heden nog altijd aanwezig is (Koenis, 1997).

Gemeenschap als wonderspons van het sociale domein

Gemeenschap is wellicht niet het nieuwe buzz-woord van het sociale domein, maar het denken over gemeenschap vanuit beleid is nooit echt ver weg en bevindt zich in de onderstroom van thema's als collectieve veerkracht, informele zorg, onderwijs, gezondheid en sociale exclusie (Crow en Mah, 2012). Deze ontwikkeling zien we niet alleen in ons land, we zien het ook elders in Europa gebeuren. Was de teloorgang van gemeenschappen een neveneffect van de economische vooruitgang, nu zijn gemeenschappen voorwaardelijk voor het vasthouden van diezelfde economische vooruitgang. Onder andere om die reden worden overheidstaken naar lokale gemeenschappen overgeheveld. We noemen dit de *community turn*. Volgens Trommel een vorm van gulzig bestuur waarbij bestuurders zich bedienen van bestuurlijke technieken

die erop gericht zijn om de toewijding van lokale gemeenschappen aan de publieke zaak te versterken (Trommel, 2018, p. 71). Vanuit dit perspectief wordt meer gemeenschap wenselijk geacht, bijvoorbeeld om sociale verbinding in een wijk te realiseren, omdat de sloophamer in het kader van een herstructureringsopgave meer kapot heeft gemaakt dan wenselijk is, de sociale verbinding blijkt te zijn verdwenen. Het realiseren van beleidsdoelen lijkt het uitgangspunt te zijn voor gemeenschapsvorming, juist ook in buurten en wijken (Huygen & Fortuin, 2021, Wekker, 2017) waar het samenleven onder druk is komen te staan. Het betreft een top-down benadering vanuit een beleidsmatig en beheersmatig perspectief, waarbij gemeenschapsvorming een onderdeel is van een ontwikkelingsstrategie van lokale overheden (Gradener, 2016). Sociale professionals van bijvoorbeeld woningcorporaties en welzijnsorganisaties voelen dat vanuit politiek en beleid sterk aan hen wordt getrokken om deze gemeenschappen in de praktijk te realiseren, maar bemerken tegelijkertijd dat mensen in buurten zich moeilijker met elkaar laten verbinden (Engbersen, et al, 2021, Hooghiemstra & van Pelt, 2020).

“Het verlangen naar gemeenschap mobiliseert basale gevoelens en emoties, kunnen mensen vervoeren tot altruïsme en opofferingsgezindheid, maar ook tot egoïsme en wreedheid”. (Koenis, 1997)

Door het realiseren van beleidsdoelen voorop te stellen wordt voorbij gegaan aan de intrinsieke betekenis en de ervaringswerkelijkheid (Putten, 2022) van gemeenschappen en door zogenaamde zware of dikke gemeenschappen als uitgangspunt te nemen en te streven naar herstel van een collectieve identiteit - bijvoorbeeld op buurtniveau - gaan nieuwe verschijningsvormen van gemeenschappen aan ons voorbij.

Nieuw denken over gemeenschappen

De afgelopen decennia is nieuw denken over gemeenschappen ontwikkeld (Crow en Mah 2012; Blackshaw, 2010). Technologische ontwikkelingen zoals de opkomst van nieuwe communicatiemiddelen, geeft het denken over gemeenschappen in de jaren '80, een nieuwe impuls. Het relationele element, dat tot dan toe kenmerkend is in het denken over gemeenschappen, verschuift in eerste instantie naar de achtergrond. Maar ook de fysieke grenzen, als een natuurlijke afbakening van een gemeenschap, vervagen in dit nieuwe denken. Nieuwe communicatiemiddelen kunnen het gevoel van gemeenschap bevorderen, zonder dat mensen elkaar persoonlijk kennen of tegenkomen in het dagelijks leven. 'Imagined Communities' (Anderson, 2016) is een begrip dat hierbij past: mensen kunnen gemeenschappen met elkaar verbeelden op basis van een gedeeld mentaal beeld en affiniteit met elkaar. Mensen delen dan met elkaar het gevoel van *wij horen bij elkaar* en dat drukken zij met elkaar uit in hun dagelijks handelen waardoor mensen worden ingesloten, maar eveneens worden uitgesloten.

Ook Cohen (2001) geeft het denken over gemeenschappen een andere wending. Hij is van mening dat er te veel vanuit structuur naar gemeenschap wordt gekeken en te weinig vanuit cultuur. Juist de culturele bril draagt bij aan het in beeld brengen van de intrinsieke betekenis en ervaringswerkelijkheid van gemeenschappen. Voor hem zijn symbolen de dragers van gemeenschappen en deze symbolen maken dat mensen met elkaar in gesprek gaan over hun gedrag. Mensen stemmen in gesprek met elkaar hun gedrag op elkaar af en doen dat telkens opnieuw als dat nodig is. De dialoog en daarmee ook het relationele aspect spelen een belangrijke rol in het vormen van gemeenschappen en laat ruimte vrij voor diversiteit. Door dit nieuwe denken is de aandacht meer en meer komen te liggen op de veranderlijkheid en culturele betekenis van gemeenschappen. Niet langer vormen diepgaande en duurzame relaties het uitgangspunt in het denken over gemeenschappen. Er ontstaat meer aandacht voor de manier waarop gemeenschappen onder invloed van veranderende contexten ontstaan en voortbestaan (Blokland, 2017; Rapport, 2002, Gusfield, 1975). Deze verlegde aandacht laat zien dat mensen nog altijd gemeenschappen met elkaar (willen) vormen, maar dat gemeenschappen inmiddels anders vorm krijgen (Soenen, 2006). Het begrip gemeenschap is er wellicht een stuk minder grijpbaar door geworden, omdat ze niet langer fysiek waarneembaar is, maar ze biedt ruimte voor verscheidenheid en dialoog.

Mensen die het gevoel hebben iets gemeenschappelijks met elkaar te delen komen samen en ondernemen iets met elkaar, zij vormen een lichte variant van gemeenschap. Ook te bezien als een vorm van sociaal burgerschap die voor onderlinge verbinding zorgt en zorg voor elkaar. Maar die tevens ruimte biedt aan individuen en hun belangen, er is ruimte voor diversiteit. De verbindingen blijven losjes, zodat ze niet als beklemmend worden ervaren en mensen deze gemeenschappen ook weer makkelijk achter zich kunnen laten (Hurenklamp & Duyvendak, 2008; Soenen, 2006). De meest vluchtige en gekantelde vorm van gemeenschap wordt beschreven in *Het kleine ontmoeten* van Ruth Soenen (2006), een etnografische studie over het sociale karakter van een stad. Zij ziet potentie in dagelijkse, vluchtige ontmoetingen met onbekenden, aangezien deze ontmoetingen kunnen bijdragen aan het ontwikkelen van nieuwe perspectieven tussen mensen die elkaar niet als vanzelfsprekend opzoeken. Waarbij onbekenden mogelijk bekenden van elkaar kunnen worden als gevolg van een boeiend gesprek in de trein of supermarkt. Zij beziet deze ontmoetingen als waardevol omdat ze mee genomen kunnen worden in andere contexten en omdat het denken in wij & zij ingesloten wordt. Het is een vorm van gemeenschap omdat het gaat om relaties die te maken hebben met de verwevenheid van mensen in sociale structuren.

Nieuwe vormen van gemeenschap zijn onvoltooid en fluïde en absoluut geen stabiele praktijken. Ze zijn contextueel en situationeel. Ze zijn afgestemd op hun

omgeving en wat daarin aan samenlevingsvormen van mensen wordt gevraagd. Het is van belang om te kijken wat plaatsen, rollen, posities, categorieën met mensen doen maar ook naar wat mensen daar zelf mee doen (Soenen, 2006; Soenen, 2013). Bij deze antropologische blik wil ik graag aansluiten. Mensen die in dezelfde buurt wonen, delen een lokaliteit met elkaar, maar dat wil nog niet zeggen dat zij met elkaar een groep of een gemeenschap vormen. In mijn onderzoek wil ik de alledaagse werkelijkheid centraal stellen, focussen op de geleefde ervaringen en de intrinsieke betekenissen. Voor mij staat de vraag '*Hoe gemeenschappen vorm en betekenis krijgen*' centraal en '*op welke kwesties in het samenleven zij een antwoord geven*'. Voelen mensen zich onderdeel van een gemeenschap of gemeenschappen en hoe krijgt deze dan vorm? In welke lokale praktijken komen deze tot stand of worden ze tot stand gebracht?

Het gaat er niet om of de gemeenschap moreel goed is, het gaat om de collectieve manier waarop levens worden geleefd, realistisch dus! Gemeenschappen organiseren zich om iets gemeenschappelijks, bijvoorbeeld rondom kwesties waar zij in hun dagelijks bestaan mee geconfronteerd worden. De vraag is, welke wegen zij met elkaar bewandelen om met deze kwesties om te gaan en hun leven leefbaar te houden. Daarbij is er aandacht voor overlap, tegenstrijdigheden en daar waar het schuurt of botst. Het betekent schakelen van klein naar groot en van groot naar klein.

Mijn pleidooi is dat we met elkaar moeten trachten los te komen van een ideologische kijk op gemeenschap. Zodat we voorbij de maakbaarheid komen en dit ook meenemen in beleid. Dat betekent niet vertrekken vanuit het emotionele en morele appel dat het begrip gemeenschap op ons doet. Gemeenschap is immers niet de wonderspons van het sociaal domein!

En daarmee kom ik bij het laatste deel van mijn verhaal voor vandaag.

De opdracht voor het sociaal werk

Want uiteraard hoop ik dat ik vanuit mijn onderzoek een bijdrage kan leveren aan het versterken van het sociaal werk. Sociaal werkers hebben de opdracht om het sociaal functioneren van bestaande gemeenschappen en mensen die onderdeel zijn van deze gemeenschappen zelf te optimaliseren en de lokale democratie te versterken (Landelijk Opleidingsdocument Sociaal Werk, 2017). Hierbij wordt vooral gedacht aan een straat, een wijk of een buurt. Dit geldt specifiek voor professionals die een primaire of secundaire verantwoordelijkheid hebben ten aanzien van samenlevingsopbouw en van oudsher bezig zijn met gemeenschapsvorming (BPSW, 2021; Engbersen et al., 2021).

Gemeenschapsvorming an sich is al een complex proces, temeer omdat we in buurten zien dat de maatschappelijke tegenstellingen groter worden, mensen minder begrip voor elkaar kunnen opbrengen en er meer en meer langs elkaar geleefd wordt. Het samen leven staat onder druk en sociaal werkers geven aan dat het moeilijker is om mensen met elkaar te

verbinden (Engbersen et al., 2021; Hooghiemstra & van Pelt, 2020).

Gemeenschapsvorming blijkt een hybride praktijk te zijn geworden (Shaw, 2007), waarin gemeenschapsvorming vanuit de ideologische en normatieve betekenis gemakkelijk leidt tot top-down initiatieven om tot meer gemeenschap te komen in bepaalde buurten en wijken. Bijvoorbeeld om de tweedeling tegen te gaan of om meer veiligheid of sociale verbinding te realiseren (Stadsvisie Maastricht 2040). Maar zijn de gemeenschappen die vanuit dit motief tot stand worden gebracht reële gemeenschappen of zijn het, zoals van Putten (2020) betoogd vanuit de gedachte van maakbaarheid, kunstmatige producten? Gerealiseerd vanuit een mechanisch doel-middel-rationaliteit? Het onderzoek van Fenneke Wekker (2017) laat zien dat een dergelijke top-down benadering van gemeenschapsvorming niet tot de gewenste resultaten leidt en dat inkluderende gemeenschappen niet vanzelfsprekend zijn in een stedelijke setting. De begrenzing van gemeenschappen, en daar binnen van sub-gemeenschappen leidt tot uitsluiting (Wekker, 2017). Als we onvoldoende alert zijn, zijn we met top-down initiatieven eerder processen van gemeenschapsvorming aan het faciliteren die leiden tot exclusie in plaats van de zo gewenste inclusie.

Een andere praktijk van gemeenschapsvorming brengt mensen vanuit een bottom up benadering met elkaar samen vanuit de gedachte gemeenschappen aan te moedigen om hun eigen noden en behoeften met elkaar vast te stellen om vervolgens ook zelf toe te werken naar

oplossingen. Voorwaardelijk voor deze variant is de inrichting van een publieke ruimte waarin mensen met elkaar kunnen samen komen om hun ervaringen/belangen uit te wisselen, te bundelen. In samenspraak met elkaar kunnen ze hun collectieve identiteit ontdekken en vormgeven. Dit is volgens Shaw (2007) de politieke variant van gemeenschapsvorming. Deze variant van gemeenschapsvorming behoort eveneens tot de opdracht van het sociaal werk, gebaseerd op de internationale definitie en de beroepscode van het sociaal werk (IFSW, 2014; BPSW, 2021). Deze vorm van gemeenschapsvorming staat niet alleen in het teken van persoonlijke ontwikkeling, maar ook in het teken van emancipatie en het versterken van de lokale democratie die ik al eerder heb aangehaald (Sennett, 2012). Met professionele ondersteuning, maakt de gemeenschap zichzelf sterk om hun stem te laten horen en op te komen voor hun (bedreigde) belangen. Als overheden hun behoefte aan meer gemeenschap uitspreken vraag ik me af of zij ook deze variant van gemeenschapsvorming voor ogen hebben. Aangezien deze politieke variant van gemeenschapsontwikkeling niet alleen gericht is op het vergroten van het potentieel van mensen en gemeenschappen, maar er eveneens toe kan leiden dat de politiek zelf onderwerp wordt van verandering.

***Meer weten over het leeratelier
samenlevingsopbouw of andere activiteiten
van de Werkplaats Sociaal Domein Zuyd?***

***Kijk dan op www.wsdzuyd.nl of mail
wsd@zuyd.nl.***

Werkplaats Sociaal Domein
Zuyd

Referenties

- Anderson, B. (1991). *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.
- Bauman, Z. (2001). *Community. Seeking safety in an insecure world*. Cambridge: Polity Press
- Blackshaw. (2010). *Key Concepts in Community Studies*. London: Sage Publications.
- Blokland, T. (2017). *Community as Urban Practice*. Cambridge: Polity Press.
- BPSW (2021). *Actieagenda 2021-2025. De kracht van samenlevingsopbouw*. Utrecht: BPSW.
- Cohen, A. (2001). *The symbolic construction of community*. London and New York: Routledge.
- Crow, G. and Mah, A. (2012). Conceptualisations and meanings of 'community': The theory and operationalization of a contested concept. Geraadpleegd op 17 februari 2022, van https://community-methods.soton.ac.uk/resources/CC%20Final%20Report_30%20March%20GC.pdf
- Declercq, M. (2020). *De ontdekking van Urk*. Amsterdam: Podium-Antwerpen: Manteau.
- Devisch, I. (2003). *W.I.J. ean-Luc Nancy en het vraagstuk van de gemeenschap in de hedendaagse wijsbegeerte*. Leuven: Uitgeverij Peeters
- Engbersen, R., Verweij, S., Van der Kamp, J., Nourozi, S., Panhuijzen, B., Van Pelt, M. (2021). De terugkeer van samenlevingsopbouw. Achtergronden, praktijken en toekomstagenda. Utrecht: Movisie. Geraadpleegd op 7 september 2021, van <https://www.movisie.nl/sites/movisie.nl/files/2021-07/De-terugkeer-van-de-samenlevingsopbouw-2021.pdf>
- Gradener, J. (2016). *Keys to community. A multiple case study into professional legitimation in community development practice*.
- Gemeente Maastricht (2021). *Perspectief van een gezonde stad. Stadsvisie Maastricht 2040*. Maastricht 2021
- Gusfield, J. (1975). *Community. A critical response*. Oxford: Basil Blackwell.
- Hurenkamp, M.E.A., & Duyvendak, J.W. (2008). De zware plicht van lichte gemeenschap. *Krisis*, 28(1), 1-15. <http://www.krisis.eu/content/2008-1/2008-1-01-hurenkamp.pdf>
- Hooghiemstra, E. en Van Pelt, M. (2020). *De Kennis en Onderzoeksagenda Sociaal Werk*. Utrecht: Movisie. Geraadpleegd op 12 december 2020, van <https://www.movisie.nl/sites/movisie.nl/files/2020-12/De-Kennis-en-Onderzoeksagenda-Sociaal-Werk.pdf>
- Huygen, A. en Fortuin, K. (2021). *ABCD: Naar Veerkrachtige Gemeenschappen. Over gemeenschappen, impact en handelingsperspectieven voor gemeenten*. Utrecht: LSA. Geraadpleegd op 12 december 2021, van <https://www.lsabewoners.nl/wp-content/uploads/2021/04/ABCD-naar-veerkrachtige-gemeenschappen-handelingsperspectieven-voor-gemeenten.pdf>
- IFWS & IASSW (2014). *Global definition of Social Work*. Geraadpleegd op 12 april 2022 op <http://ifsw.org/ploicies/definition-of-social-work/>
- Koenis, S. (1997). *Het verlangen naar gemeenschap. Over moraal en politiek in Nederland na de verzuiling*. Amsterdam: Van Genneep
- Kunneman, H. (2019). *'Werken aan trage vragen' de woorden van...*Leusden: ISVW Uitgevers
- Plessner, H. (2021). *Grenzen van de gemeenschap. Kritiek van radicale bewegingen*. Bornmeer: Noordboek
- van Putten, R.J. (2020). *De ban van beheersing. naar een reflexieve bestuurskunst*. Den Haag: BoomBestuurskunde.
- Rapport, N. (2002). *Community*. In A. Barnard, *Encyclopedia of social and cultural anthropology* (pp. 114-117). London and New York: Routledge.
- Sennett, R. (2012). *Samen. Een pleidooi voor samenwerken en solidariteit*. Amsterdam: Boekerij B.V.
- Shaw, M. (2007). *Community development and the politics of community*. *Community Development Journal*, 43(1), 24-36. doi:10.1093/cdj/bsl035
- Soenen, R. (2006). *Het kleine ontmoeten. Over het sociale karakter van de stad*. Antwerpen-Apeldoorn: Garant
- Soenen, R. (2013). *Stitch and split. De relationele versie van gemeenschap*. In: *"Ne zanger is een groep": over gemeenschapsvorming*. Wisselwerk, Cahier no.6 pag. 40-55
- Trommel, W. (2018). *Veerkrachtig bestuur. Voorbij neoliberale drift en populistische kramp*. Den Haag: BoomBestuurskunde.
- Wekker, F. (2017). *Top-down community building and the politics of inclusion*. New York: Palgrave Macmillan.

